

**1914 оны “Улсын эрх” бүтээлийн үзэл санаа ба
Монголчуудын хүний эрхийг тунхагласан нь**

**The Ideology of the 1914 “Ulsiin Erkh” and
Mongolia’s Proclamation of Human Rights**

Мягмарын Энхбадрал

<https://orcid.org/0000-0002-7037-9162>

Социологийн магистр (МА).

Монгол Улсын Их Сургуулийн Социологи

Нийгмийн ажлын тэнхимийн багш

Улаанбаатар хот, Монгол Улс

enkhbadral@nccd.mn

Бүдрагчаагийн Даш-Ёндон

<https://orcid.org/0009-0002-4306-8841>

Философийн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D.), профессор

Шинжлэх Ухааны Академийн Философийн хүрээлэнгийн

эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан

Улаанбаатар хот, Монгол Улс

dashyondon.budragchaа@gmail.com

© M.Enkhbadral, B.Dash-Yondon, 2025

[Attribution-NonCommercial 4.0 International
\(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

[Товч утга]

Олноо өргөгдсөн Богд хаант Монгол Улсын хамаг хэргийн бүгд ерөнхийлөн шийтгэх яамны тэргүүн сайд, Сайн ноён хан Т.Намнансүрэнгийн зарлигаар Ж.Цэвээний туурвисан Улсын эрх бүтээлийг 110 жилийн тэртээ улсын бүрэн эрхт байдлыг тодорхойлж, засаглал, эрх мэдлийн хуваарилалт хүрээг тогтоож, хоёр танхимт парламент, сонгуулийг тусгаж, эрх мэдлийн хяналт, тэнцэл хийгээд хүний эрхийг тунхагласнаар нь анхны үндсэн хуулийн төсөл гэж дүгнэх үндэслэлтэй тухайд уг өгүүлэлд хөндсөн. “Улсын эрх” бүтээл дэх хүний эрхийн агуулгыг Монгол улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны үндсэн хуулийн хүний эрхийн агуулгатай харьцуулсан бөгөөд улсын эрх бүтээл дэх хүний эрхийн 15 зүйл агуулга нь 1992 оны үндсэн хуульд бүрэн туссан байна. Бүтээлийн үзэл санааг тухайн цаг үеийн нөхцөл байдал болон уг бүтээлийг зохиогч Ж.Цэвээний үзэл санаатай уялдуулан дүгнэсэн. Уг өгүүллийн зохиогчид нь Монголчуудын орчин үеийн хүний эрхийн тухай ойлголт хөгжил 1990 оны ардчилсан хувьсгалаас эхтэй бус 1914 онд хүний эрхийг бичиж, тунхагласан буюу 110 жилийн түүхтэй болохыг бичиж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулах, тогтсон хандлагыг эвдэхийг зорьсон.

[Түлхүүр үг]

Үндсэн хууль, улсын эрх, үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал, Үндсэн хуулийн төсөл, хүний эрх.

I. Оршил

1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалаар тусгаар тогтнолоо сэргээн мандуулсан Монголчууд өөрийн улсын хөгжлийн замыг тодорхойлох, улсын хөгжлийг түргэтгэх, сэргээн мандуулсан тусгаар тогтнолоо бататган бэхжүүлэх, зэргэлдээ болон их бага олон улсаар хүлээн зөвшөөрүүлэх, улсын засаглалыг зохион байгуулж журамлах зэрэгт үйл хэргийг үүтгэн зорьж, зүйл бүрийн эрэл хайгуул, судалгаа хийж байжээ. Уг эрэл хайгуулд улсын эрх барих сайд, эрдэмтэн мэргэд хамтран зүтгэж байсны нэгэн тод жишээ нь анхны ерөнхий сайд Т.Намнансүрэнгийн зарлигаар Ж.Цэвээний туурвисан “Улсын эрх” бүтээл юм.

1914 онд нийслэл хүрээнд гүйцэд бичигдсэн уг бүтээл нь тухайн үеийн үндсэн хууль боловсруулах санаачилгын илрэл төдийгүй Монгол сэхээтнүүдийн Монгол туургатныг нэгтгэх, улсаа хүчирхэгжүүлэх хөгжлийн бодлогыг тодорхойлох их үзлийн нэгээхэн чухал хэсэг байсан юм. Давын өмнө уг бүтээлийг туурвих үеийн нөхцөл байдлыг товчлон өгүүлбэл:

Тусгаар тогтнолоо сэргээх олон жилийн тэмцлийн явцад Манжийн төр сулрахтай зэрэгцэн тусгаар тогтнолоо мандуулах үйл идэвхжиж 1911 оны зун Богд гэгээнтний зарлигаар олон аймаг шавиас даншиг өргөх нэрийн дор Халхын дөрвөн аймгийн хан, ноёд түшмэд, хутагт хувилгаад цугларч, Хүрээний Эрдэнэ шанзодбын тамгын газар хуралдаж, манжийн шинэ засгийн бодлогыг хэрхэн эсэргүүцэх, Монголын тусгаар тогтнолыг хэрхэн сэргээх тухай асуудлыг хэлэлцсэн байна. Энэхүү нууц зөвлөгөөнөөс “Чин улсын засгийн иш буурсан нь маш харшлалтай...болсон учир тусгаар тогтнож шар шашин, газар орноо батлах сахихыг хичээн” ... “хойд айл Их Орос улсад найртай сайн ёсоор учрыг гарган туслан харгалзахыг гуйн”, “Явах элчинд чин ван Ханддорж, да лам Цэрэнчимэд, жич түшмэл Хайсан нарыг томилон гаргасугай” хэмээсэн шийдвэр гаргажээ¹

Тухайн 1911 оны өвөл Монголчууд VIII Богд Жавзандамба хутагт, нөлөө бүхий ноёдын манлайллаар тусгаар тогтнолоо зарлаж улсын цолыг Олноо өргөгдсөн Монгол улс хэмээн, Богд Жавзандамба хутагтыг хаан ширээнд залж, Монголчуудын олон жил хүсэж тэмцсэн үйл сая биеллээ олжээ.

Засгийн газрын анхны таван яам болох Дотоод яам, Гадаад яам, Сангийн яам, Цэргийн яам, Шүүн таслах яамыг байгуулан тэдгээрийг нэгтгэн захирах Бүгд ерөнхийлөн захирах яамны тэргүүн сайдаар Сайн ноён хан Т.Намнансүрэнг томилжээ.

¹ О.Батсайхан нар, Монголын түүх, 2018, 26 дахь тал

Ийнхүү сэргээн мандуулсан тусгаар тогтнолоо нэн тэргүүнд зэргэлдээх улсуудаар, цаашилбал хөгжилд хүрсэн их улсуудаар хүлээн зөвшөөрүүлэх, чингэхийн тулд улсын засаглал, тогтолцоог тухайн үеийн тусгаар улсын хэв шинжид нийцүүлэх хэрэгцээ шаардлага гарч байжээ. Уг шалтгаанаар олон хөгжсөн улсын засаглал, нийгмийн тогтолцоог харьцуулан судлахад анхаарсан нь “Улсын эрх” бүтээлийн үндсэн үүтгэл болно. Иймд уг бүтээл нь цагийн аясаар гарсан, дур зоргын бүтээл бус гарцаагүй цаг үеийн шаардлагаар, улсын нэн чухал хэрэгцээнд зориулж бүтээгдсэнийг онцлох нь зүйтэй.

Мөн уг бүтээлийг туурвигч Ж.Цэвээний амьдрал, намтрын тухайд товч өгүүлбэл:

Шарайд овогтой Жамсрангийн Цэвээн (1880-1942) Байгаль далайгаас зүүн хойш орших Агын аймагт 1880 онд төрсөн². 1892-1895 онд Чита хотын гурван жилийн сургууль, 1895-1897 онд Санкт-Петербургийн гимнази, 1898-1901 онд Эрхүү хотын багш нарын семинар, 1902-1907 онд Петербургийн их сургуулийн дорно дахины факультетыг тус тус төгссөн, 1907-1908 оны зун хүртэл Санкт-Петербургийн их сургуульд монгол хэлний туслах багшаар ажиллаж байв. 1909-1910 онд өвөрлөгч нутагт шинжилгээний ажлаар явсан.

1911 оны эцсээр Монгол оронд ирж, Хаант Монгол улсын ГЯЯ-ны соёл эрхэлсэн туслах түшмэл, Гадаад яамны дэргэдэх сургуулийн багш, дараа нь “Шинэ толь”, “Хүрээний сонин бичиг” сэтгүүлийн эрхлэгч, 1913 оны сүүлээр хаант Монгол улсын ерөнхий сайд, Сайн ноён хан Т.Намансүрэн, ГЯЯ-ны дэд сайд гүн Б.Цэрэндоржийн хамт Санкт-Петербургт очсон. Тухайн үеийн эрх барих дээд ноёд, сэхээтнүүдтэй дотносон хамтрах болсон нь мөн энэ үеэс эхэлсэн бололтой.

1915 оны Хиагтын гурван улсын хэлэлцээрт эксперт, орчуулагчаар оролцсон.³ 1917 оны хоёрдугаар сарын хөрөнгөтний ардчилсан хувьсгалын дараа Буриад Монголдоо буцаж Ар Байгалийн нийгэм-улс төрийн ажиллагаанд идэвхтэй оролцож, 1917 оны XI сард хуралдсан бүх буриадын IV их хурлаас Төвийн үндэсний хорооны даргаар сонгогдон, 1918 оны III сарын 23 хүртэл ажилласан. 1918 оны III сарын 24-нөөс IV сарын 5-нд болсон Байгалийн чанад дахь Буриад, Казахын Ажилчин Тариачны төлөөлөгчдийн III их хуралд идэвхтэй оролцож, Буриадын секцээс Зөвлөлүүдийн мужийн Гүйцэтгэх хорооны гишүүнээр сонгогдон, Үндэсний асуудал эрхэлсэн комиссараар томилогдсон. 1919-1920 онд Эрхүүгийн их сургуульд монгол хэлний багш, 1920 оны зунаас Монголын хувьсгалын хэрэгт зүтгэж, МАН-

² Ч.Нарантуяа, М.Бадамням, Соён гэгээрүүлэгч Ж.Цэвээний захидлууд, 2013, 7 дахь тал.

³ Х.Гүндсамбуу, Монголын нийгмийн давхраажил: хөгжил, хандлага XX зуун, 2002

ын анхдугаар их хуралд оролцож намд элссэн. Хувьсгалын ялалтын дараа Дотоод яамны дэд сайд (1921-1923), 1923 оноос Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга, 1924 онд Ардыг гэгээрүүлэх яам байгуулагдахад зөвлөх түшмэл, мөн эдийн засгийн зөвлөлийн боловсронгуй гишүүн, “Жизнь Бурятии” сэтгүүлийн редакцын коллегийн гишүүн, Оюутны сургуулийн багш зэрэг ажил хийж байв. 1923-1924 онд Намын Төв хорооны орлогч тэргүүлэгч, 1924-1925 онд Улсын бага хурлын гишүүнээр тус тус сонгогдож байв. 1928-1930 онд Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга, 1930-1932 онд Шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн гишүүн, 1932-1937 онд ЗХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахиныг судлах хүрээлэнд эрдэм шинжилгээний ажил хийж байв. 1919 онд Эрхүүгийн их сургуулийн профессор, 1936 онд хэл бичгийн ухааны докторын зэрэг хамгаалжээ. Мөн ЗХУ-ын ШУА-ийн сурвалжлагч гишүүн.

1937 оны наймдугаар сард Дотоодыг хамгаалах ардын комиссариат (ДХАК)-ын шийдвэрээр улс төрийн хилс хэрэгт баривчилж, хэлмэгдүүлэн 5 жилийн хорих ялаар шийтгэсэн. 1942 оны тавдугаар сарын 14-нд Соль-Илецкийн шоронд нас баржээ. 1956 онд цагаатгагдсан байна.

Ж.Цэвээн нь өдгөө цагт соён гэгээрүүлэгч, монголын сэтгүүл зүйг үндэслэгч хэмээн голлон танигдсан боловч түүний үйл хэрэг үүгээр хязгаарлагдахгүй, шинэ тутам сэргээн мандуулсан төрийн үйл хэрэгт идэвхийлэн зүтгэгч, тэмцэгч, гарамгай судлаач, их сэтгэгч, нийгэм төрийн нэрт зүтгэлтэн, эх оронч хүн байсан юм.

Тухайлбал “Оросын анхдугаар хувьсгалын дараахан 1906, 1907 оны орчим надад нийт Монгол аймагтны дунд шинжлэх ухаан мэдлэгийг түгээн дэлгэрүүлэх санаа төрсөн юм. 1911-1912 онд миний соён гэгээрүүлэх үйл ажиллагаа Монгол Улс Өргөө хотоос эхэлсэн гэж Ж.Цэвээн нэгэнтээ бичжээ⁴.

Цаг хугацааны хувьд Цэвээний үзэл санаанд бий болсон хувирал өөрчлөлт Монгол түмний тусгаар тогтнох үйл явцтай шууд давхацдаг. Учир юун хэмээвээс 1911 оны шувтаргаар Цэвээнийг шинэ тутам тусгаар эрхээ тунхагласан Богд хаант Монгол улсын Засгийн газар урьж, Гадаад хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамны соёл, ардыг гэгээрүүлэх үйл эрхэлсэн түшмэлээр тохоон томилжээ. Тэрбээр Богд хаант Монгол Улсын ардыг сурган тэжээх анхны газрыг 1912 оны гуравдугаар сарын 24-нд 47 хүүхдийн бүрэлдэхүүнтэй байгуулж, сургуулийн баримтлах дүрэм, журмыг боловсруулсан байна.

Цэвээний зүгээс Гадаад хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамнаа өргөсөн айлтгалд “Ван өршөөж, түмэн монголчуудын эрдэм дор

⁴ “Улсын эрх-1914”, “Цогц Хөгжлийн Үндэсний Төв” өмнөтгөл, Н.Отгонбаяр

нэвтрүүлэн аж байдлыг нь боловсруулан хүмүүжүүлэх зэргийн явдлыг өчүүхэн буриад Цэвээн надад бодомжилтугай хэмээн тушаасан бөлгөө... Гадаадын олон хүчирхэг улсын хамаг чадал нь гагцхүү элбэв ухааны эрдэмд нэвтэрсэн... зүйл бүрийн ухааныг өөр өөрийн төрөлх хэл дээрээ судалснаар энэ мэт хүчирхэг болжээ. Гадаад улсын сургууль гурван зэрэг бөгөөд дороос үзэх нь улам бүр гүн дэлгэрэнгүй болсоор амой... гэжээ.

Эндээс Цэвээний Монгол улсын хөгжиж, хүчирхэг болох үүд нь иргэдийг боловсруулах чухал гэсэн үзэл санаа нь харагдах бөгөөд үүнийг бүтээхийн тулд боловсролын байгууллагыг хөгжүүлэхийг тухайн үеийн эрх баригчдад сануулж, өөрөө манлайлан ажиллаж байжээ.

II. “Улсын эрх” бүтээлийн үзэл санаа

Уг бүтээлийн үзэл санааг шинжлэхэд тухайн цаг үеийн нөхцөл байдлыг үл харгалзан өнөөгийн “нүдээр” дүгнэх нь зохисгүй. Ийм аливаа оролдлогоос бодитой дүгнэлт гарах боломжгүй тул уг бүтээлийн үзэл санааг дүгнэхдээ тухайн цаг үеийн байдлыг харгалзан тайлбарлаж байж ач холбогдлыг тодорхойлох нь чухал. Иймд оршил хэсэгт уг бүтээл гарах үеийн нөхцөл байдлын тухайд хөндлөө. Мөн,

Аливаа бүтээл хэдий чадварлаг судлаачийн бүтээл байлаа ч зохиогчийн субъектив үзэл санаа, хүсэлт тэмүүлээс ангид байх нь ховор. Тиймд цаг үеийн нөхцөл байдлаас гадна эрхлэн бүтээгчийн үзэл санааг тодруулбал сая уг бүтээлийн үзэл санааг танихад дөхөм болно. Уг шалтгаанаар Ж.Цэвээний амьдрал, намтарг холбогдох мэдээллийг оршил хэсэгт оруулав. Ж.Цэвээний үзэл санаа, хүсэл тэмүүлэл чухам юу байв?

Түүхэнд үлдсэн баримтуудаас үзвэл Ж.Цэвээн Монгол үндэстнийг нэгтгэсэн их улсыг сэргээн мандуулах туйлын хүсэлтэй байсан нь нотлогддог.

Тухайлбал Ж.Цэвээн өөрийн үзэл бодлоо МАХН-ын анхны хөтөлбөр болон МАХН-ын Төв хороонд илгээсэн захидалдаа хамгийн цэгцтэй, нэмэлт тодотгол хийн өгүүлснийг задлан үзвэл хэд хэдэн чиглэлээр дүгнэлт, гаргалгаа хийж болно. Жишээлбэл: МАН-ын анхны мөрийн хөтөлбөрийн “МАН эрмэлзэх нь: Алсдаа монгол үндэстэн бүгдээр нийлж нэгэн улс болохыг хүснэ”⁵ гэсэн адбиш зорилт ихэд цалгардаж, хойш тавигдаж буйг 1924 онд шүүмжлэн хэлэхдээ “... Монгол улсын тусгаар тогтнон хүмүүжих явдал манай гадаад монголын нэгэн хэсэг газрын төдийгөөр бат хүчирхэг болж чадахгүйн

⁵ МАХН-ын түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд, Нэгдүгээр дэвтэр, Улаанбаатар, 1966. 34 дэх тал

учир эрх биш монгол язгууртан бүхнийг нэгтгэн авч, санаа зоригийг нийлүүлэн гүйцэтгэвэл хэнтэй эсэргүүцэвч хүчин чадал, буурай дорой хохирлыг хүлээхэд хүрэхгүй учир намын нэгдүгээр хуралд монгол язгууртныг нэгтгэх тухай хэргийг шүүмжлэн хэлэлцэж тогтсон зүйл буй боловч өнөө хүртэл үүсгэн шийдээгүй нь манай улсын бас л нэгэн үндсэн ихээхэн чухал хэрэг хожимдон саатаж, хорыг хүлээх мэдэшгүй тул... энэ тухайг шүүмжлэн хэлэлцэж эрх биш гүйцэтгэн явуулахыг ихэд итгэн горилох бөгөөд эдгээр сануулж илтгэсэн зүйлүүдийг тус тус тайлбарлан шүүмжилж, дутагдсан хожигдсон зэргүүдийг засаж сайжруулах, заавар тогтоолыг гаргаж, Ардын нам ба Ардын засгийн хэргийг үүрд бат нотоор дэлгэрүүлэхийг итгэж байна⁶ гэжээ. “Энэ нь чухамдаа юу юм бэ? хэмээвээс: “Ард Жамсраны Цэвээнээс МАХН-ын Төв хороонд илгээснээр бол үндэсний асуудлыг шийтгэх гол бодлого тав байсан нь: 1. Монголын газар ус, 2. Үндэс, 3. Ард түмэн, 4. Эрх чөлөө, 5. Улс. Энэ тав болбоос намын удирдлагын баруун урсгалын миний мэтийн хүмүүсийн баримтлах таван үндэс мөн больюу... хэмээжээ.

Үүнд өгүүлэх ину: Нэг, Монгол улс нь өөрийн тусгаар газартай байх хэрэгтэй, үүнд монголын газар дэлхий нь уудам бөгөөтөл ард иргэд нь цөөн, ийм шингэн сийрэг ардтай байгаа цагт соёл боловсролыг эрчимтэй боловсноор байгуулж болшгүй хэрэг болох тул харьяат ард иргэний тоог ядваас нэгэн хувь нэмэгдүүлэх хэрэгтэй бөгөөд ардын төрөлхийн өсвөр дутмаг тул гаднаас нүүлгэн оруулах хэрэгтэй. Хоёр, Нэгэнт монгол үндэсний улс байгуулж буй тул зүй нь Дотоод монголоос монголчуудыг ба СССР-ээс Буриад, Торгууд мэтийн монгол үндэсний ардыг нүүлгэн ирүүлж, дэвсгэр газар орон юугаан дан монгол язгуурын ард олноор эзлүүлэн авч, эрт цагаас инагш Орос, Хятадын тариачин иргэнээр нүүдэллэн эзэмшихийг тэмүүлэн бүхий түүхт замыг нь хөндөлдөн тулж, монгол үндэстэн өөрийнхөө эзэмшсэн газартай байх хэрэгтэй болой. Гурав, Эрх мэдэл нь жинхэнэ ардын гарт байх ёстой, Дөрөв, Ард түмэн тус бүрийн чадал эрдмийг илэрхийлэн гаргаж хөгжөөхийн тулд ард түмэн эрх чөлөөг өргөнөөр эдлэн явуулах хэрэгтэй. Энэ нь феодалыг түлхэн унагаасны дараа зайлшгүй урагш гишгэх нэгэн алхдал мөн хэмээн санагдмуй. Тав. Улс төрийн талаар бол тусгаар, биеэ дааж засаад, үнэхээр бусдад үл захирагдан, дан ганц СССР-ээс зөвшөөрөн хүлээсэн төдийгөөр зогсохгүй бас Хятад ба бусад олон улсаар зөвшөөрөн хүлээгдсэн бүрэн эрхт улс болох хэрэгтэй. Хятадын хэмжээний эзэрхийлэл ч хэрэггүй, СССР-ийн дангаар эзэмшин хамгаалах эрхийн дор орох ч хэрэггүй. Харин СССР, Хятад хоёроос баталсан бөгөөд бусад олон улсаас зөвшөөрөн хүлээсэн төвийг сахих улс болох хэрэгтэй. Энэ нь

⁶ МАХН-ын III их хурал №68, 1966, 21 дэх тал

үлгэр(лэвээс) Швейцар улс лугаа адил буй. Хэрэв ийм болж чадваас монголын нэгэн адил хоцрогдсон газар орныг амар төвшнөөр соён боловсорсон хөгжлийг бат суурьтай болгож чадна.⁷

Ж.Цэвээн нь Монгол улсын хөгжлийн тухайд бие даасан, хүчирхэг байр суурьтай, түүнийгээ тухайн үеийн шийдвэр гаргах түвшинд ил тодоор тууштай илэрхийлж байсан нь эх сурвалжуудад тэмдэглэгджээ. Ц.Цэвээний энэхүү үзэл санаа, байр суурь нь “Улсын эрх” бүтээлд нь гүн тусгалаа олж, тод илэрдэг.

“Улсын эрх” бүтээл харьцуулсан судалгаа болох нь

Энэхүү бүтээлд тухайн цагийн хөгжингүй улсууд болон Европын их бага орнууд/Швед, Испани, Португали, Румын, Турк, Холланд, Итали, Бельги, Грек, Серб, Болгарь, Норвеги, Дани, Хорват, Финланд/, өрнө, дорнын их гүрнүүд/Герман, Англи, Орос, Япон, Австри-Унгар/, алс тивийн Австрали, Шинэ-Зеланд, Холбооны улсын бүрэлдэхүүнд багтах муж-улс/Прусс, Бавар, Саксони, Бедин, Хийесин, Вүрдэмберг/-ууд зэрэг нийт 22 улс, 6 муж-улсын үндсэн болон бусад хуулийг харьцуулан судалсан байна. Тухайлбал улсын хурлын дээд гэр, доод гэр буюу хоёр танхимт парламентын тухайд судалсан хэсгийг авч үзвэл эдгээр улсуудын дээд доод гэрийн хурлыг байгуулах ёсон, хурлын хүнийг сонгох, томилох, хурлын дэг ёс, хурлын чөлөө, эрх дарх зэргийг гүн гүнзгий судалсан нь уг бүтээлийг харьцуулсан судалгааны гарамгай бүтээл болохыг нотолдог.

“Улсын эрх” бүтээл үндсэн хуулийн төсөл болох нь

Улсын эрх бүтээлийг үндсэн хуулийн анхны эх ноорог гэж үзэх судлаачид цөөнгүй. Гэвч уг бүтээлийг эрх зүйн түүхэн эх сурвалж болгон судалсан нь давамгай болохоос үзэл санааг нарийвчлан тайлбарласан нь ховор байна. “Улсын эрх”-ийг үндсэн хуулийн шинжтэй гэж үзэх нь хэд хэдэн үндэслэлтэй. Үүнд уг бүтээл нь:

- Улсын бүрэн эрхт байдлыг тусгасан
- Засаглал, эрх мэдлийн хуваарилалтыг тогтоосон
- Ард түмнээс сонгогдон байгуулах парламент, сонгуулийг тусгасан
- Эрх мэдлийн хяналт, тэнцлийг тусгасан
- Харьяат ардын хувийн эрхийг тунхагласан

Дээрх шинжүүдээр нь Ж.Цэвээний “Улсын эрх”-ийг Монголчуудын боловсруулсан үндсэн хуулийн анхны эх төсөл гэж үзэх үндэслэлтэй. Үүгээр зогсохгүй анхны “ардчилсан үндсэн хуулийн эх” төсөл гэвэл хэтийдэл, ташаарал болохгүй.

⁷ Ж.Цэвээн, Түүвэр зохиолууд, 1 боть, Улаанбаатар, 1997, 35-36 дахь тал.

Энэ тухайд судлаач Э.Тамир, Р.Хатансайхан⁸ нар дүгнэхдээ Нэгдүгээрт; Улсын бүрэн эрхт байдал, газар нутаг, ард түмэн, өөрийн нутаг дэвсгэрт засаглалаа хэрэгжүүлэх эрхийн тухай ойлголтыг тусгасан. Хоёрдугаарт; Улсын засаглалын хэлбэрийг үндсэн хуульт хаант засаглал бүхий хоёр танхимтай парламент бүхий төрийн байгуулал хэмээн тодорхой авч үзсэн. Эрх мэдлийн хуваарилалтыг нэгдүгээрт хаан, хоёрдугаарт улсын хурал, гуравдугаарт улсын яамд, тэргүүн сайдууд буюу засгийн газар байна гэжээ. Парламентын хоёр танхимтай байх тогтолцоог илүүтэй дэмжсэний шалтгаан нь тухайн цаг үеийн нөхцөл буюу Монголын язгууртнууд, алтан ургийн ноёд нөлөөтэй, хүчирхэг байр суурьтай байсантай холбоотой. Иймд тэднийг дээд танхимд оруулахаар, доод танхимд өргөн уудам нутгийг төлөөлөх сонгогдсон төлөөлөгчид орохоор тусгасан. Доод хурлын төлөөлөгчдөд хошуу зах, хязгаар бүрийн төлөөллийг оруулах нь зүйтэйн дээр Монгол Улсын засаг захиргааны нэгжүүдээс олон төлөөллүүд бүрдэх боломжтой гэж үзжээ. Гуравдугаарт; Бүрэн эрхт улсын эрхийн тухай ойлголтыг тодорхойлж улсын дээд эрх нь улсыг засах, улсыг захирах, улсыг хамгаалах, улсыг төлөөлөх, гадаад лугаа харилцах⁹ хэмээн тодорхойлж авч үзсэн байна.

Эдгээр бүгдээс үзэхэд Ж.Цэвээний “Улсын эрх” бүтээл нь дан ганц дэлхийн улс орнуудын үндсэн хууль, төрийн байгууллын баримт бичгүүдийг судлаад гаргасан судалгааны бүтээл гэхээсээ илүүтэйгээр тухайн цагийн хүн төрөлхтний улс нийгэм байгуулах иргэншсэн соёлын ололт амжилт, өнөө цагт ч үзэл санаа нь хэвээр буй олон улсын эрх зүйн түгээмэл шинжтэй үнэт зүйлс тодруулбал: бүрэн эрхт улсын тухай ойлголт, хувь хүний зайлшгүй шинж чанартай эрхүүд, тухайн цагийн хөгжингүй улс орнуудын хөгжлийн арга замыг гүнзгийрүүлэн судалсан, манай үндэстний сэхээтний туурвисан улс-нийгэм байгуулалтын онолтой холбоотой сод бүтээл, үндсэн хуулийн үзэл санааг шинжлэх ухаанч байдлаар эрэлхийлсэн эрэл хайгуулын үр дүн болох нь харагдаж байна хэмээсэн нь тун ончтой.¹⁰

Улсын эрх бүтээлийн легитм шинж

Уг бүтээлийн захиалагч нь тухайн үеийн Ерөнхий сайд Т.Намнансүрэн гэдгээрээ уг бүтээлийн легитм шинжийг үлэмж өсгөдөг. Харьцуулсан судалгааны үндсэн дээр үндсэн хуулийн төсөл

⁸ “Улсын эрх” бүтээлийн ач холбогдлыг түүхэн нөхцөл байдал болон 1924, 1940, 1960 1992 оны үндсэн хуультай харьцуулах нь, Э.Тамир, Р.Хатансайхан, “Улсын эрх-110” ЭШХ-ын эмхэтгэл, 2024

⁹ Ж.Цэвээн, Улсын эрх, Нийслэл хүрээ, 1914, /Монгол бичгээс хөрвүүлсэн Н.Отгонбаяр, Улаанбаатар, 2023

¹⁰ “Улсын эрх” бүтээлийн ач холбогдлыг түүхэн нөхцөл байдал болон 1924, 1940, 1960 1992 оны үндсэн хуультай харьцуулах нь. Э.Тамир, Р.Хатансайхан. “Улсын эрх-110” ЭШХ-ын эмхэтгэл, 2024

боловсруулж байсан нь тухайн үеийн эрх баригчид шинээр тусгаар тогтнолоо сэргээсэн Монгол улсаа олон улсын эрх зүйн хүрээнд хүлээн зөвшөөрөгдөх бүтэц, хуультай улс болгон хөгжүүлэх гэж зорьсны нэгээхэн илрэл гэж үзэх үндэслэлтэй.

“Улсын эрх” бүтээл нь дараах хэсгээр өндөрлөдөг:

Монгол улсын ерөнхийлөн захирах сайд Сайн ноён хантны тушаасныг хичээнгүйлэн дагаж улсын дотоод эрхүүдийг товчлон тодорхойлсон хүмүүн нь Буриад Жамсрангийн хөвүүн Цэвээн, уйтгаргүй бичээч нь Засагт хан аймгийн Дэлэгням болой.

Хууль тогтоох, гүйцэтгэх эрх мэдлийн хуваарилалтын тухайд:

Улсын засгийн хэрэг шийтгэх олон яамд бас сайдууд жич яамдын захиргаанд бүхий салбар, хэлтсүүд, түшмэд хийгээд орон нутгийн бага яам эрх баригчдын тушаал алба нь болбоос улсын нэгэнт тойсон хууль дүрмийг журамлан дагаж захиран шийтгэх тул энэ зүйлийн явдал улсын хуралд хамаагүй ангид байваас зохимуй. Гагцхүү сайд, түшмэд албаны хэрэг шийтгэхүй дор тогтсон хууль дүрмийг зөрчиж улсад хорлолтой явсан нь буй аваас хэргийн их, багыг үзэж улсын хуралд шүүмжилбээс зохимуй.

Шашин төр харилцааг тусгаарлах тухайд:

Шашин хэмээгч хүмүүний өөр өөрийн үндсэнд байх тул аливаа шашны шүтлэг, номлог, сүм хийд байгуулах, лам хуврагийн зарчим, захируулга зэргийг явдал цөм улс төрийн хэргээс ангид байвал зохимуй. Улсын хурал дор хамаагүй, тийм боловч зарим улсын түүх үзвээс шашны хэргийг хааяа улсын хурал дотор хэлэлцсэн нь баймуй.

Хааны эрх мэдэл болон парламентын тухайд:

Улсын хурлын эрх хэдий их боловч хуралд хэлэлцэн тогтсон хууль, дүрмийг улсын эзэнд айлтгаж батлуулан ёсоор болговоос зохимуй. Хэрвээ улсын эзэн эс баталбаас зохиосон хууль, дүрмийг хэрэглэж болохгүй, дахин хэлэлцүүлбээс зохимуй. Бас улсын эзний эрх хэдий их боловч аливаа хууль, дүрмийг улсын хуралд хэлэлцэн тогтоосон нь тустай учир өөрийн зоригоор баталж үл болмуй. Сайдууд хэдий улсын засгийн хэрэг эрхлэн шийтгэх их эрхтэн боловч хууль, дүрэм зохиох ба улсын орлого, зарлага зэргийн чухал хэргүүдийг улсын хуралд оруулалгүй гадуур айлтгах ба дураар шийтгэж үл болмуй.

Хаант засаг, хааны эрх мэдэл, хязгаарлалт

Улсын эзний эрх нь мөн улсын дээд эрх лүгээ бараг төлөв нийлэх бөгөөд өгүүлбээс улсыг засах, захирах хоёроос улсыг засахуйд хууль, дүрмийг улсын хуралд тогтоосныг батлах ба улсыг захирах сайд түшмэд тавих, улсыг хамгаалах цэргийг ерөнхийлөн жанжлан захирах ба жич тогтоосон хууль, дүрмийг журамлан дагаж хэрэг

учир буй аваас зарлиг буулган захирах ба хэмжээ, жинлүүр, мөнгө, зоос тогтоох, гадаадад өөрийн улсыг төлөөлөх, улсын хурлыг зарлах, тархаахаас гадна ял хэлтрүүлэх ба зэрэг, цол, гавьяаны тэмдэг тэргүүтнийг шагнахыг эзэрхгүй хэмээвч энэ зүйл цөм улсын тогтоосон хууль, дүрмийг журамлан дагаж илтэд улсад тустайгаар шийтгэвээс зохимуй. Улсын эзэн хэдийгээр их эрхтэн боловч өөрийн зоригоор тогтоосон хууль цаазыг эвдэж ба улсад хорлолтойгоор хэрэг шийтгэж болохгүй.

Нэгэн зүйл. Улсын эзний жил бүрийн хэрэглэлийг нэгэнт тогтсон дүрмийг дагаж улсын сангаас олгож байвал зохимуй. Улсын эзэн хэмээн түрэмгийлж ард, албатаас алба татвар зоригоор хураалган хэрэглэж болохгүй. Хэрвээ энэ мэтийг улсын эзэн өөрөө буюу эсхүл бусад хүмүүн эзний нэр барьж зарлигаар мөлжихүүд хүрвээс алсдаа улсын эзэн ширээнээс шилжих ба улс төр самуурахад хүрэх тул одоо цагийн олон улсууд сэргийлэн цээрлэмүй.

Нэгэн зүйл. Улсын хаан эзэн нь хэдийгээр дээд эрхийг барьсан боловч харьяат улсыг өөрийн хувийн хөрөнгө мэт үзэж үл болмуй.

Нэгэн зүйл. Улсын дээд эрхийг эзэрхэгчид хэн билээ хэмээвээс нэгд болбоос улсын хаан эзэн, хоёрт болбоос улсын хурал, гуравт болбоос улсын их яамдын тэргүүн сайдууд болой. Энэ гурван санал нийлж үнэн шударгаар улсыг засах, захирах, хамгаалах зэргийн хэргийг мэргэнээр хичээнгүйлэн явуулж чадваас улс хүмүүний мандахүүд бэрхгүй. Хэрвээ энэ гурав улсын хэргийг мэргэнээр шийтгэхгүй ба үл хичээх болбоос хүчирхэг улс ч буурай улс болон мөхөхүүд хялбар хэмээн номложээ.

Парламентын бие даасан байдал, үзэл бодлоо илэрхийлэх эрх чөлөөний тухайд:

Парламентыг институтийг чухалчлан үзэж, бүтэц болоод эрхийг судлан тодорхойлсон...

...хурлын хүмүүн нар улс төрийн хэрэг шүүмжлэн хэлэлцэхүй дор санасан, мэдсэнээ аймишиггүй гүйцэд хэлэх эрх буй. Ямар ч хатуугаар шүүмжлэн хэлбээс энэхүү хэлсэн хүмүүнийг буруушааж ялтайд үзэж шийтгэж үл болмуй.

Нэгэн зүйл. Хурал дотор хэрүүл тэмцэл гарсан дээрээс хэн нэгэн хүмүүн дүрсгүй аашлах зэргийн явдал гаргаваас хурлын тэргүүлэгч тэрхүү гэм гаргасан хүмүүнийг ятгах, зэмлэх хийгээд арга барваас хурлаас түр зайлуулах эрх буй. Гагцхүү зайлуулахаас өмнө хурлаар хэлэлцэн олонхын санал нэгдэж зайлуулсугай хэмээвээс сая тэр хүмүүнийг гаргаж болмуй.

Хурлын хүн буюу парламентын гишүүдийн халдашгүй байдлын тухайд:

Хэрэв хурлын хүмүүн хуралдааны цагт хууль цааз лугаа зөрчин явбаас гэмт хүмүүнийг энгийн хүмүүний адил барьцаан авч үл болмуй. Урьдаар хэрэг учрыг харьяат хуралд нь айлтган хурал зөвшөөрвөөс сая барьж шийтгэж болмуй-хурал эс зөвшөөрвөөс барьж үл болмуй.

Парламент өөрийн дүрмийг тогтоосон дэг, журмын тухайд:

Парламентын эрх хэмжээ:

1. *Хууль тогтоох, хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах*
2. *Улсын төсвийг хэлэлцэн тогтоох. Улсын төвийг хянан үзэх. Улсын төсвийг засгийн газраас боловсруулж хуралд өргөн мэдүүлж хурлаар хэлэлцүүлнэ.*
3. *Улсад тулгамдсан асуудлаар хэлэлцэх.*
4. *Гадаад улстай гэрээ байгуулах асуудлыг хэлэлцэх.*
5. *Улсын үндсэн хуулийг халах ба улсын аюулгүй байдалд холбогдох чухал асуудлаар хэлэлцэх*
6. *Шашин төрийн асуудал тусгаар байх. Шашны асуудлыг хэлэлцэхгүй.*
7. *Гүйцэтгэх засаглал хурлын харьяанд бус гагцхүү хурлаар тогтоосон хуулийн дагуу мөрдөж ажиллах хэмээн тус бүр тодорхойлон зохицуулжээ.*

III. Монголчууд хүний эрхийг тунхагласан нь

Монгол улсын орчин үеийн түүхэндээ дөрвөн удаагийн үндсэн хуулийг шинэчлэн баталж хэрэгжүүлэхдээ хүний эрхийн тодорхой ололтуудыг нийгэм цаг үеийн нөхцөл байдалдаа нийцүүлэн үндсэн хуульдаа тусгасаар иржээ. Тухайлбал Улсын эрх бүтээлийн “Улсын харьяат хүмүүн нарын хувийн эрх”-үүд нь Монгол улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны үндсэн хуулиудад тодорхой хэмжээнд тусгалаа олсон нь байна.

Хүснэгт 1. Улсын эрх бүтээлд тусгасан хүний хувийн эрхүүд Монгол улсын үе үеийн үндсэн хуульд тусгалаа олсон байдал

№	1914- Улсын эрх бүтээлд тусгасан хувийн эрхүүд	1924	1940	1960	1992
1	Хуулийн өмнө адил тэгш байх эрх				
2	Халдашгүй байх эрх				
3	Өмчлөх эрх				

4	Орон байртай байх эрх				
5	Орон байр халдашгүй байх эрх				
6	Захидал харилцааны нууцын эрх				
7	Үзэл бодлоо илэрхийлэх эрх				
8	Зорчих эрх				
9	Хэвлэн нийтлэх эрх				
10	Эвлэлдэн нэгдэх эрх		-	-	
11	Жагсаал цуглаан хийх эрх		-	-	
12	Өргөдөл, гомдол гаргах, шийдвэрлүүлэх эрх				
13	Шашин шүтэх, эс шүтэх эрх				
14	Сонгох				
15	Сонгогдох эрх				
		7	10	9	15

1924 онд баталсан Анхдугаар үндсэн хууль нь орчин цагийн Монгол улсын үндэс суурь болж үзэл санаа, улс төр, засаглалын эрх мэдлийн хуваарилалтын хувьд шинэ тогтолцоонд шилжих эхлэл болж байжээ. Үндсэн хууль нь аливаа улс орны хууль цаазын үндэс болж засаглал, эрх мэдлийн хуваарилалтыг тодорхойлохын зэрэгцээ ард олны эрх, эрх чөлөөг тунхаглаж, баталгаажуулж буйгаараа онцлогтой. Анхдугаар үндсэн хуулийн Нэгдүгээр бүлэгт “Монголын жинхэнэ ардын эрх чөлөөг илтгэн тунхаглах нь” хэмээн хувь хүний эрхийг тодорхойлон хуульчилсан байна. Тус үндсэн хуульд Улсын эрх бүтээлийн хүний хувийн эрхүүдээс долоон зүйлийг тусгасан. Тухайлбал “Эвлэлдэн нэгдэх, үзэл бодлоо илэрхийлэх, Жагсаал цуглаан хийх, үзэл бодлоо илэрхийлэх эрх, Шашин шүтэх эс шүтэх эрх, Хүн бүр хуулийн өмнө адил тэгш байх эрх, сонгох сонгогдох эрх”-үүдийг тунхагласан байдал нь Улсын эрх бүтээлийн хүний хувийн эрхүүдтэй санаа нэгэн байлаа.

1940, 1960 оны үндсэн хуулиуд нь Монгол улсад эв хамтын нийгэм, социализмыг байгуулах үед хэрэгжиж байснаараа онцлогтой. Тус хуулиудад Улсын эрхийн хувь хүний эрхийг хангасан агуулга илүүтэй нэмэгдсэн буйгаараа 1924 оны үндсэн хуулиас ялгаатай байна. Тэр дундаа иргэний халдашгүй байх, орон байр халдашгүй байх, захидал харилцааны нууцын зэрэг эрхүүдийг анхлан тунхагласнаараа онцлогтой. Тухайлбал Улсын эрх бүтээлд “Хүмүүний суух орон гэрт учиргүйгээр эзэрхэн орж үл болмуй. Хэмээвч хааяа галын аюул зэрэг ба гэм будилаан бүхий учир дор гэрийн эзнийг

асуулгүй ороход хүрвээс тухайд тогтоосон хууль, дүрмийг журамлан дагаваас зохимуй” гэсэн нь 1940 оны Үндсэн хуульд “Ард иргэний орон сууцанд халдаж үл болох” гэж заасан бол, 1960 оны Үндсэн хуульд “БНМАУ-ын иргэдийн амь бие, тэдний орон сууц, захидал харилцааны нууц нь халдашгүй эрхээр хангагдана. Шүүхийн тогтоол буюу прокурорын зөвшөөрөлгүйгээр хэнийг ч баривчилж үл болно” гэжээ. Үүнээс харахад цаг хугацаа өнгөрөх тусам нийгмийн харилцаа улам бүр албажихын хэрээр хүний эрхийн тухай ойлголт мөн адил улам бүр төгөлдөржиж ирснийг харж болох юм.

Өдгөө бид бүхний баримтлан буй Ардчилсан үндсэн хууль нь Ж.Цэвээний Улсын эрх бүтээлийн үзэл санаатай илүүтэй нийцэж, хувь хүний эрх, эрх чөлөөний агуулгыг цөм багтаажээ. Энэ нь тус бүтээл нь ардчилсан үндсэн хуулийн загвар байсан гэлтэй. Нийгмийн ардчилал, иргэний улс төрийн эрхийг баталгаажуулж, үг хэлэх, үзэл бодлоо илэрхийлэх, жагсах эрхүүд илүүтэй ардчилсан шинж чанарыг олж өмчлөх эрхийг хангаснаараа өмнөх үндсэн хуулиудаас ялгарч байна. Тухайлбал өмчлөх эрхийн агуулга бүхий орон байртай байх эрхийг тусгаж өгснөөрөө нийгэм цаг үеийн өөрчлөлтийг илтгэж байгаа юм. Гэсэн хэдий ч 1914 онд бичигдсэн Улсын эрх бүтээлд тус агуулга иргэний үндсэн эрх болохоор тусгагдсан байдаг ч дараа дараагийн үндсэн хуулиудад бүрэн төгөлдөр хэрэгжээгүй болно. Энэхүү зүйл заалт гурван үндсэн хууль батлагдан хэрэгжсэний хойно Улсын эрх бүтээлээс хойш 78 жилийн дараа ардчилсан үндсэн хууль батлагдсанаар биеллээ олсон ажээ.

Монгол Улсын сүүлийн 100 жил хэрэгжүүлж ирсэн үндсэн хуулиудаас харахад Ж.Цэвээн агсны улсын эрх бүтээлийн үзэл санаа тодорхой хэмжээнд тус бүр агуулагдаж байна. Тэр дундаас хүний эрхийн талаарх дэвшүүлсэн “Улсын харьяат хүмүүн нарын хувийн эрх” нь өдгөө бүрэн агуулгаараа бидний цаг үед хэрэгжиж буйд олзуурхуштай. Ардчилсан үндсэн хуульд тусгалаа олсон эрхүүдийг 110 жилийн өмнө Монголын сод сэхээтнүүдийн оюун, хөдөлмөрөөр судлан тунхаглаж байсныг хүндэтгэж, таниулан түгээвэл зохистой.

**Ж.Цэвээний “Улсын эрх” бүтээлийн бүлэг:
“Улсын харьяат хүмүүн нарын хувийн эрх”:**

Эрх хэмжээгчийг улсын эзэн ба улсын хэрэг шийтгэх сайдууд, улсын хурал жич их, бага яамд гагцаар онцгойлон эзэрхэх нь бусаа. Эдгээрийн эзэрхэж буй эрх нь болбоос улс төр олон түмэнд холбогдсон эрх мөн болой. Энэхүү эрхээс гадна хүмүүн нарын хувийн эрх хэмээх буй бөгөөд одоо цагийн дэлхий дээрх олон хүчирхэг улс хууль дүрэм дор хүмүүн нарын хувийн эрхийг эрхэм болгож маш нарийнаар тогтоосон зүйлүүдийг товчлон өгүүлбээс ийм болой:

Нэгэн зүйл. Хүмүүн болгон бие, хэл, сэтгэл гурвын чадал эрдмийг мандуулан гаргаж, илтгэж өөрийн дураар, өөрийн хувийн тусыг бүтээх эрх буй тул улсын засаг захиргааны газар буюу эсхүл энгийн хүмүүн хэн ч атугай ёсгүйгээр энэхүү хүмүүний хувийн эрхийг дарлан эвдэж үл болмуй. Учир иймийн тул улсын засгийн хэрэг шийтгэх газар нь хүмүүний хувийн эрхийг осолдуулалгүй нэгэн адил хамгаалбаас зохимуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүр эртний сайн ерөөлөөр чөлөө учралт эрдэнэт хүмүүний биеийг олж чадсаныг хүндэтгэн үзэж хүмүүний биеийг учиргүй барилан авах ба хүлэх, хорих зэргийг тэвчиж цээрлэвээс зохимуй. Хэрэв хэрэг учир буй агаад хүмүүний биеийг бариваас уул хэргийг даруйд байцаан магадыг олж бурууг шийтгэх, зөвийг чөлөө тавиваас сая зохимуй. Ийм бөгөөтөл харьяат эрх баригчид нар дэмий өөрийн биес дор эрхийг олгуулж чөлөө өгөн алгуурлан удаашруулбаас үл болмуй. Одоо цагийн Ин (Англи), Ва (Франц) зэргийн боловсон улсын дүрэм нь болбол хэрэг гарч ирсэн даруй нэгэн хоногийн дотор баригдсан хүмүүний хэргийг лавлан мэдэж барих учир буй аваас баримуй, учиргүй бөгөөс тавимуй. Иймийн тул харьяат эрх баригчид хааяа осолдвоос биед ялыг хүлээмуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүрийг хэрэггүй учиргүйгээр дэмий өөсэв эрж нэгжихүйг цээрлэвээс зохимуй. Хэрвээ нэгжвээс зохих учир буй ахул харьяат засаг захиргааны газраас нэгжтүгэй хэмээсэн албан бичиг үзүүлсэн хойно сая нэгжиж болмуй. Энэ болбоос хувийн эрхийг хүндэтгэсэн нь мөн ажгуу. Бас хааяа Бухар, Хив, Турк тэргүүтэн бүдүүлэг улсын эрх баригчид мэт хөрөнгө хогшилд ховдоглон учиргүйгээр нэгжих буюу эсхүл өшөөг хэрэглэн дэмий нэгжвээс үл болмуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүний хөдөлгөх, үл хөдөлгөх хөрөнгө хогшил, эд таваарын зэргийг учиргүйгээр булаан авч болохгүй. Хааяа улсын тусыг бодож хүмүүний газар орон, орон байшин, гэр зэргийн хөрөнгийг хураахад хүрвээс энэхүү хөрөнгийг үнийг уул эзэнд олгуулбаас зохимуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүний суух орон гэрт учиргүйгээр эзэрхэн орж үл болмуй. Хэмээвч хааяа галын аюул зэрэг ба гэм будилаан бүхий учир дор гэрийн эзнийг асуулгүй ороход хүрвээс тухайд тогтоосон хууль, дүрмийг журамлан дагаваас зохимуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн хэн ч атугай санаснаа илтгэн гаргаж хэлэх ба санасан мэдсэнээ бичиглэн бусад хүмүүн лүгээ харилцан захиа бичиг авалцах эрх буй. Энэхүү хувийн эрхийг засгийн газраас буюу эсхүл энгийн хүмүүн алин боловч хориглож, цаазалж, битүүмжилснийг задлан үзэж болохгүй хэмээвч зарим улсын

дүрэмд дайсан лугаа цэрэглэх буюу босож улс төрд түгшүүртэй цаг тохиолдоод сэжиглэх учир магадтайяа гарваас засгийн газраас тухайд байгуулсан хууль, дүрмийг журамлан дагаж сэжиглэгдсэн хүмүүний захидал, битүүмжийг байцаан хянах ёс баймуй. Хэрвээ хүмүүний захидал, битүүмжийг хууль, дүрэм зөрчиж задалсан, үзсэн, саатуулан осолдуулсан зэрэг учир тодорхойлогдвоос албаны хүмүүн, энгийн хүмүүн хэн ч атугай бурууг хүлээвээс зохимуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүрд өөрийнхөө хэргээр аль дуртай газраа нэвтрэх явах эрх буй. Энэхүү нэвтрэн явалцах эрхийг харьяат улсын дотор ба гадаад улсад ч нэгэн адил хэрэглэмүй. Гагцхүү албаны хүмүүн нар ноогдсон албан үүргээс зайлсхийх саналаар гадагш одвоос болохгүй хэмээжүхүй. Бас гадаадын олон улсын дүрэмд үзвээс гаднаас ирсэн хүмүүний суух, явах эрхийг олон зүйлээр хэмжээлсэн баймуй. Үүний учир болбоос гадаадын хүмүүн олноор орж ирэн газар орныг эзэрхэн элдэв явдал өдүүлбээс улс төрд будилаан гарах нь болзошгүй тул ийнхүү хэмжээлэн сэргийлсэн бололтой.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүрд мэдсэн, санаснаа илтгэн бичиж олон түмэндээ үзлээ хэвлэн тараах эрх буй. Гагцхүү тэрслүү хортой зүйлийг номлож улсын ба хүмүүний ёсыг эвдэхүйд хүрвээс үл болмуй. Хэрвээ тэрслүү хортойг номлож тараах хүмүүн буй аваас тухайд тогтоосон дүрмийн ёсоор шийтгэж ял торгомуй. Үүн дээр өгүүлэх ану: Мэдсэн, санасан сайн зүйлийг олон боловсон улс дам дам дамжуулан улам бүр хөгжүүлэн ард түмнийг аливаа эрдэмд боловсруулахыг хичээмүй. Хэрвээ эрдэмтний зохиосон, бичсэн зүйлийг энэхэн тэрхэн хэмээн үл ойшоож цаазлан харшилбаас олон түмэн эрдэм сурч ухаан нээгдэх зам таглагдаж улс хүчирхэг болж чадахгүй болмуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүр аливаа аж явдал гүйцэтгэх, бүтээхийн саналаар олон хүмүүн нар нийлж хоршоо, нам хороо, хэлтэс зэргийг байгуулах эрх буй. Гагцхүү тэрслүү хорлолтой санаа агуулах нам хоршоо байгуулж үл болмуй. Гадаадын олон хүчирхэг улсад элдвийн аж төрөх, худалдаа арилжаа хийх, эрдэмд туслах, улс төрийн хэргийг сайжруулах зэргийн зүйл бүрийн хоршоо, нам, хороо, хэлтэс маш олон баймуй. Нэгэн хүмүүний бие үл хүрэлцэх ажил явдлыг ийнхүү хоршин эвлэж сая хүч хүрэлцэн чадах тул засгийн хэргийг шийтгэх газраас ард түмэнд тустай хоршоо, намуудыг тэтгэн туслах ба бусад хамаагүй хоршоо, намуудыг ч хэдийгээр тусалж чадахгүй боловч хориглохыг цээрлэмүй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүрд аливаа хэргийг цугларан хэлэлцэх, шүүмжлэх эрх буй. Гагцхүү зэвсэг агсан алалдах, хорлолдох зэргийн хэрэг гаргаж үл болмуй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүрд гагцаар буюу эсхүл бусад лугаа эвлэж

нэр нийлэн засгийн газраа хэрэг мэдүүлэх арга буй.

Нэгэн зүйл. Хүмүүн бүрд аль үзэл зохилдсон шашин суртлыг өөрийн дураар шүтэх, сахих, номлох, тархаах эрх буй. Гагцхүү тэрслүү хорлолтой ёсыг хэрэглэж үл болмуй хэмээжүхүй.

Дээр жагсаасан хүний эрхүүдийг дарлах, цаазлахгүйгээр мандуулан хэрэглэж чадваас улс сая хүчирхэг болмуй хэмээн мэргэд номложухуй. Хэрэв ард түмний хувийн эрх тусыг хөнгөнд үзэж үл ойшоон талхидан дарлаваас ард албат хүмүүн нарын сэтгэл догшрон хөдөлж улс төр самууран эвдэрсэн нь олон үзэгдмүй.

Олноо өргөгдсөний гуравдугаар он, Нийслэл хүрээ

IV. Дүгнэлт

Олноо өргөгдсөн Богд хаант Монгол Улсын хамаг хэргийн бүгд ерөнхийлөн шийтгэх яамны тэргүүн сайд, Сайн ноён хан Т.Намнансүрэнгийн зарлигаар Ж.Цэвээний туурвисан Улсын эрх бүтээлийг 110 жилийн тэртээ улсын бүрэн эрхт байдлыг тодорхойлж, засаглал, эрх мэдлийн хуваарилалт хүрээг тогтоож, хоёр танхимт парламент, сонгуулийг тусгаж, эрх мэдлийн хяналт, тэнцэл хийгээд хүний эрхийг тунхагласаар нь анхны үндсэн хуулийн төсөл гэж дүгнэх үндэслэлтэй байна.

“Улсын эрх” бүтээд дэх хүний эрхийн агуулгыг Монгол улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны үндсэн хуулийн хүний эрхийн агуулгатай харьцуулан үзвэл 1992 оны ардчилсан үндсэн хуультай ижил шинжтэй. Бидний харьцуулсан улсын эрх бүтээл дэх хүний эрхийн 15 зүйл 1992 оны үндсэн хуульд бүрэн орсон явдал болоод сонгууль, эрх мэдлийн тэнцвэр, хяналтыг тусгаснаараа анхны “ардчилсан” үндсэн хуулийн эх төслийн шинжтэй байна.

1911 онд туурга тусгаар улсаа зарлан тунхаглаж, тусгаар тогтнолоо мандуулмагц хөрш зэргэлдээ болоод дэлхийн бусад их гүрнүүдтэй харилцаа холбоо тогтоон, тусгаар тогтнолоо бусад талуудаар хүлээн зөвшөөрүүлэх, ингэхдээ олон улсын эрх зүйн хэм хэмжээнд нийцсэн тогтолцоо эрх зүйн системтэй болох цаг үеийн гарцаагүй шаардлагатай тулгарсан нь уг бүтээл эхлэх гол шалтгаан юм.

Ж.Цэвээн нь Монгол улсын хөгжлийн тухайд бие даасан, хүчирхэг байр суурьтай байсан нь Улсын эрх бүтээлд тодорхой тусгалаа олжээ. Тухайлбал: Нэг, Монгол улс нь өөрийн тусгаар газартай байх хэрэгтэй, Хоёр, Нэгэнт монгол үндэсний улс байгуулж буй тул зүй нь Дотоод монголоос монголчуудыг ба СССР-ээс Буриад, Торгууд мэтийн монгол үндэсний ардыг нүүлгэн ирүүлж, дэвсгэр

газар орон юугаан дан монгол язгуурын ард олноор эзлүүлэн авах. Гурав, Эрх мэдэл нь жинхэнэ ардын гарт байх ёстой, Дөрөв, Ард түмэн тус бүрийн чадал эрдмийг илэрхийлэн гаргаж хөгжөөхийн тулд ард түмэн эрх чөлөөг өргөнөөр эдлэн явуулах хэрэгтэй. Тав. Улс төрийн талаар бол тусгаар, биеэ дааж засаад, үнэхээр бусдад үл захирагдан... төвийг сахих улс болох хэрэгтэй. Энэ нь үлгэр(лэвээс) Швейцар улс лугаа адил буй. Хэрэв ийм болж чадваас монголын нэгэн адил хоцрогдсон газар орныг амар төвшнөөр соён боловсорсон хөгжлийг бат суурьтай болгож чадна хэмээж байжээ.

Улсын эрх нь Ж.Цэвээний “Улсын эрх” бүтээл нь шинэ үеийн дэлхийн хөгжингүй улс орнуудын төр-улс байгууллын хэв загваруудыг харьцуулан судалсан, олон улсын харилцаанд олон улсын нийтийн эрх зүйгээр хүлээн зөвшөөрөгдөхүйц бүрэн эрхт улс байх эрх, шаардлагыг хөндөн дэвшүүлсэн Монголын түүхэн дэх онцгой судалгааны бүтээл юм Үүнээс үзэхэд тэрээр улсын хөгжил дэвшилд хувь нэмрээ оруулах гэсэн эрмэлзэлтэй манай Монгол Улсын түүхэн дэх сонгодог сэхээтэн, эрдэмтдийн нэг мөн болохын дээр “Улсын эрх” бүтээлээрээ тухайн цагийн их гүрнүүд, хөгжингүй улсуудтай Монгол Улс нь хөл нийлүүлэн алхах хүсэл эрмэлзэлтэй, түүндээ ч чиглэсэн бодит алхам хийж байсныг харуулж байна.

Дэлхий дахинд хүчирхэгжин оршиж буй их бага 22 улс, 6 муж улсын үндсэн хууль, нийгмийн тогтолцоог судалснаараа харьцуулсан судалгааны гарамгай бүтээл мөн.

Нийгэм эдийн засгийн хөгжил, аюулгүй байдлын хувьд өнөө үетэй харьцуулшгүй эмзэг цаг үед улсын хөгжлийг үндсэн хуульд хаант засгийн хэлбэрээр, хүний эрхийг хамгаалж, хааны эрх мэдлийг хязгаарлах, эрх мэдлийн тэнцвэр хяналтыг тусгасан хоёр танхимт парламент болох зэргээр боловсруулсан нь тухайн үеийн эх орончдын нөр их хөдөлмөр, зориг мөн уг бүтээл нь үндэсний сэхээтнүүд ямагт эрх чөлөөнд тэмүүлдгийн нотолгоо болно.

Мөн улсын их хурал, үндсэн хууль, нийслэл гэх нэр томьёог уг бүтээлд анх хэрэглэсэн байж болох талтайг нарийвчлан судалбал зохионо.

Бичиглэлийн хэв маягаар дүгнэж үзвээс Ж.Цэвээн нь уг бүтээлийнхээ улсын хурал байгуулсан хэрэг, улсын газрын учир, улсын дээд эрх зэрэг бүлгүүдэд судалгааны дүгнэлтийг харьцуулах, хувилбар дэвшүүлэх, тайлбарлах шинжтэй бичсэн бол хүний эрхийн тухай бичсэн “харьяат хүмүүний хувийн эрх” бүлэгт дүгнэсэн, тунхагласан, эргэлзээгүй, итгэл төгс шинжтэй бичсэн байдаг. Энд харьяат ард хүмүүстээ эрх чөлөөг олгож, хамгаалж чадсан улс хөгждөг, эрх чөлөөт хүн бүтээдэг, эрх чөлөөт хүн хөгждөг, эрх чөлөөт

хүн хүчирхэгждэг хэмээх түүний эргэлзээгүй бат итгэл үнэмшил тусгалаа олсон шинжтэй. Уг бүлэгт дэвшүүлсэн зүйл бүрдээ гагцхүү нийгэмд тэрслүү хорлолтой санаа агуулаагүй бол хүний хувийн эрхийг хөсөрдүүлж болохгүй, хэрэв хүний эрхийг хязгаарлах дор хүрвэл даруй шийдвэрлэж эрхийг магадлан сэргээхийг чухалчлан тусгасан байдаг.

Үүгээрээ Ж.Цэвээний Улсын эрх бүтээл нь хүний эрхийг чухалчилж, иргэдэд эрх чөлөөг олгох нь улсын хөгжлийн суурь болохыг ХХ зууны монголын түүхэнд анхлан тунхагласан түүхэн эх сурвалж болж байна. Мөн одоогоос 110 жилийн Монголчууд хүний эрхийг дээдэлсэн, ардчилсан эрх чөлөөт нийгмийг хөгжүүлэхийг зорьж байсны хөдөлшгүй баримт болно. Тодруулбал Монголд улс төрийн нам байгуулагдахаас өмнө, Ардын хувьсгалаас өмнө, Социалист нийгмээс өмнө Монголчууд хүний эрхийн тухай судалж, бичиж, тунхаглаж байсны баримт юм.

Хүний эрхийг гучаадхан жилийн өмнө монголд орж ирсэн импортын, гаднын үзэл санаа гэх зэргээр мушгин гуйвуулагчдад хариу болох түүхэн баримт, үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэгчдэд үзүүлэх үзэл санааны түүхэн дэмжлэг мөн.

Эдгээр бүгдээс үзэхэд Ж.Цэвээний “Улсын эрх” бүтээл нь дан ганц дэлхийн улс орнуудын үндсэн хууль, төрийн байгууллын баримт бичгүүдийг судлаад гаргасан судалгааны эмхэтгэл бүтээл гэхээсээ илүүтэйгээр тухайн цагийн хүн төрөлхтний улс нийгэм байгуулах иргэншсэн соёлын ололт амжилт, 110 жилийн дараах одоо цагт ч үзэл санаа нь хэвээр буй олон улсын эрх зүйн түгээмэл шинжтэй үнэт зүйлсийг тунхаглаж, хөгжлийн арга замыг гүнзгийрүүлэн судалсан, манай үндэстний сэхээтний туурвисан улс-нийгэм байгуулалтын онолтой холбоотой гарамгай бүтээл, үндсэн хуулийн үзэл санааг шинжлэх ухаанч байдлаар эрэлхийлсэн эрэл хайгуулын үр дүн болох нь харагдаж байна.

Улсын анхны үндсэн хуулийг баталсны 100 жилийн түүхт ой тохиож байна. Уг түүхт ойг бахархан тэмдэглэхийн сацуу Монголчуудын Үндсэн хуулийн үзэл санаа, эрэл хайгуулын түүх 110 жил, түүнээс урт болохыг энэ зэрэг түүхэн баримт, эрэл хайгуулаар баталж, эрх чөлөө ардчилсан засаглалын түүхийг шинжлэх ухаанчаар урагшлуулах нь өнөө цагийн эрх чөлөөт, ардчилсан Монгол улсын эрх ашигт нийцнэ.

Монголын тулгар төр мандах болтугай

[Ном зүй]

- О.Батсайхан, З.Лонжид, Монголын түүх (1911-2017), Улаанбаатар, 2018
- Х.Гүндсамбуу, Монголын нийгмийн давхраажил, хөгжил, хандлага ХХ зуун, Улаанбаатар, 2002
- Ц.Дамдинсүрэн, Намтрын хуудаснаас (намтар, дурсамж, тэмдэглэл, туршлага), Улаанбаатар, 1990
- Л.Жабаева, Ц.Цэцэгмаа, Монгол ардын хувьсгалын үйл хэрэгт буриадын үндэстний сэхээтнүүдийн гүйцэтгэсэн түүхэн үүрэг, Улаанбаатар, 2006
- С.Лочин, Жамсрангийн Цэвээн, Улаанбаатар, 2019
- Б.Батбаяр, Л.Энхтайван, Монгол Улсын 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хууль /судалгаа хэрэглээний гарын авлага/, Улаанбаатар, 2021
- Ч.Нарантуяа, Д.Бадамням, Соён гэгээрүүлэгч Ж.Цэвээний захидлууд, Улаанбаатар, 2013
- Э.Тамир, Р.Хатансайхан, “Улсын эрх” бүтээлийн ач холбогдлыг түүхэн нөхцөл байдал болон 1924, 1940, 1960 1992 оны Үндсэн хуультай харьцуулах нь, “Улсын эрх-110”, ЭШХ-ын эмхэтгэл, 2024
- Ж.Цэвээн, Улсын эрх, Нийслэл хүрээ, 1914, Монгол бичгээс хөрвүүлсэн Н.Отгонбаяр, “Цогц Хөгжлийн Үндэсний Төв” Улаанбаатар, 2023
- Б.Чимид, Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, Улаанбаатар, 2017
- ШУА, Монгол Улсын түүх, V боть, Улаанбаатар, 2001
- Монгол Улсын Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 1992
- Монгол Улсын Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 1960
- Монгол Улсын Үндсэн хууль, Улаанбаатар, 1940
- Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал, 1948
- Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай пакт, 1966.

[Abstract]

**The Ideology of the 1914 "Ulsiin Erkh" and
Mongolia's Proclamation of Human Rights**

Enkhbadral Myagmar

Master of Arts in Sociology (MA).

*Lecturer of the Department of Sociology and
Social Work, National University of Mongolia*

Ulaanbaatar, Mongolia

Dash-Yondon Budragchaa

Doctor of Philosophy (Sc.D.).

*Leading Research Fellow at the Institute of
Philosophy, Mongolian Academy of Sciences*

Ulaanbaatar, Mongolia

110 years ago, Tseveen Jamsran created “Ulsiin erkh” by order of Namnansuren Tugs-Ochir, Prime Minister of the Bogd Khanate Mongolia. “Ulsiin Erkh” describes the sovereignty of Mongolia, the separation of powers, a bicameral parliament, elections, and human rights, so it is reasonable to consider it as the first draft of the constitution. The content of human rights in the “Ulsiin Erkh” was compared to that in the Mongolian constitutions of 1924, 1940, 1960, and 1992. The 15 articles on human rights in the “Ulsiin Erkh” were fully reflected in the 1992 Constitution. The ideology of the “Ulsiin Erkh” was assessed in relation to the historical context of the time and the views of its author, Tseveen Jamsran. The authors of the article aimed to present the development of modern Mongolian understanding of human rights not as starting from the 1990 democratic revolution, but from the writing and proclamation of human rights in 1914, marking a 110-year history. They sought to introduce this perspective into academic discourse and challenge the established narrative.

[Keywords]

Constitution, Ulsiin erkh, National Liberation Revolution of Mongolia, Constitutional Draft, Human Rights.